

נפתולי בבל

דורנו הפוסט-מודרני קשוב במיוחד לסיפור מגדל בבל שבפרשתנו, ואף מוקסם ממנו. תמיד על כך המסה הנרחבת, 'נפתולי בבל', של ג'ק דרידה ההוגה היהודי-צרפתי שנפטר לפני ימים ספורים. סוד הקסם הזה, נעוץ בכך שבמוקד הסיפור מצויה השפה. שתי טכנולוגיות משמשות בערבוביה: שפה ואדריכלות.

במבט ראשון קשור חטאם של בוני מגדל בבל באדריכלות: "הִבְּהָ נִבְנָה לָנוּ עִיר וּמְגִדָּל וְרֵאשׁוּ בְּשָׂמִים וְנִעְשָׂה לָנוּ שֵׁם" (בראשית יא, ד). המקרא מסתכל על כך באירוניה, המבוטאת בדברי הקב"ה, ה"מחקה" בלעג את דבריהם: "הִבְּהָ נִרְדָּה וְנִבְּלָה שֵׁם שְׂפָתָם...". זאת סאטירה כנגד הגאווה הארכיטקטונית, אך בסיומי הפסוקים מציצה השפה: "וְנִבְּלָה שֵׁם שְׂפָתָם" מול "וְנִעְשָׂה לָנוּ שֵׁם". ה'שם' של הגאווה פוגם ב'שם' התמים של השפה. אחדותה של השפה נהרסת.

אין ספק בעיני שלפנינו הבטחה שהקב"ה מגן עלינו מהתגשמות חלום האימפריה העולמית. בצורה פרדוכסלית, ריבוי השפות והלאומים, הוא טיפול מונע נגד חלום בלהות זה. רק באחרית הימים, נוכל לחזור שוב אל השפה האוניברסלית, כדברי צפניה הנביא (ג, ט): "כִּי אֶזְאָה אֶהְפֹּךְ אֶל עַמִּים שְׂפָה בְרוּרָה לְקֹרֵא כָּל־שָׂם ה' לְעַבְדוֹ שְׂכֵם אֶחָד".

נפתולי השפה

לדעתי יש שלוש עמדות עקרוניות בהבנת תפקידה ההגותי של השפה, כשכאן נתעלם מהגישות המיסטיות. עמדה אחת מדגישה את החכמה הגנוזה בשפה. באחת משיחותי עם עמנואל לוינס, חזר הוא על דבריו של פרנץ רוזנצווייג לפיהם השפה היא הנדוניה שהקב"ה נתן לאדם. אכן, מפליא להיווכח, כמה רבה החכמה הגנוזה גם במבנה השפה, בדקדוק על כל רבדיו, וגם בסמנטיקה של השפה. גישה זאת הביאה לידי ספקולציות ו"דרשות" רבות, אך גם לתובנות מופלאות ומפתיעות. לפי גישה זאת, השפה היא מעין מפת רשת ראשונית של דרכים העוזרת לנו להביא את החומרים הדרושים ל"קונסטרוקציה", בניית הידע על העולם ומה שמעבר לו.

בקוטב השני מצויים הוגים הטוענים שהשפה היא רשת - של קורי עכביש, המעניקה לכאורה אפשרות של תנועה, אך הלוכדת אותנו ללא מנוס. העונש שהוטל על בוני מגדל בבל מקבל עכשיו משמעות חדשה. בניית המגדל היא מטפורה לבנייני הרוח. אולם, עצם השימוש בשפה, "מבלבלת" את מחשבתנו והגותנו. "וַתְּהִי לָהֶם הַלְּבָנָה לְאֶבֶן וְהַחֲמֵר הָיָה לָהֶם לְחֵמֶר", אלו הן יסודות השפה. אנו יכולים לבנות את המגדל, אך המגדל הוא כולו

מלים. אנחנו כלואים במשחקי שפה. לפנינו "דֶסְטְרוֹקְצִיָה", הרס השפה כאמצעי להגיע למציאות האמיתית. המציאות הופכת טקסט, והפילוסופיה - ספרות.

נראה לי שהאמת מצויה היכן שהוא בין שתי העמדות הללו. זאת הגישה שלדעתי נקט בה הרמב"ם: לא התלהבות ולא ייאוש, אלא ביקורת. דוגמה אחת תסביר את הבעייתיות שלפנינו. באחד מהרפתקאותיה בארץ הפלאות. משתמשת עליזה במילה 'אין', או בנוסח השגור בעברית המדוברת 'כלום': "מה ראיתי? כלום". על כך נוכל להגיב עם המלך: "ממרחק כזה וללא משקפיים, הפלא ופלא!" כדוגמאות אחרות שביעליזה בארץ הפלאות, השימוש בשפה מאפשרת אבסורדים. המילה 'אין' מסוכנת. אולם הפילוסופיה הוכיחה שגם המילה 'יש' בעייתית עד למאוד. הרמב"ם חשב שאפשר ל'חטא' את השפה, ולפתח את השימוש בה. יש מוצא, ואכן, נראה לי, שהקדמה האנושית מתבטאת בהתפתחות השפה. אנחנו גילינו (לא יצרנו!) את השפות המתמטיות המאפשרות לנו לתאר ואף להבין תופעות רבות בעולם. הדוגמה הדרמטית ביותר היא המהפכה הכבירה של החשבון הדיפרנציאלי והאינטגרלי, שאפשרה לנו לתאר ולחקור את התנועה, דבר שאריסטו וממשיכיו לא חלמו כלל עליו. הרמב"ם חשב שאנו חייבים לבקר את השפה ולפתח אותה, עד לגבולותיו של השכל האנושי. בצורה שונה, זה גם נכון במדעי הרוח. הבנייה המחודשת של השפה, היא אחד המוקדים ב'מורה הנבוכים' של הרמב"ם. ואולי ניתן לסכם גישה זאת באמרתו של רבי שמעון בן אלעזר (מגילה לא ע"ב): "אם יאמרו לך זקנים שתור וילדים בְּנֵה - שתור ואל תבנה! מפני שסתירת זקנים בנין' ובנין נערים סתירה". זאת "הרקונסטרוקציה", הבנייה מחדש, ובה תלויה התקדמותנו הרוחנית.

בין קסם לכישוף

פרופ' יעקב לוינגר ז"ל שח לי פעם בשנינותו: "קסם וכישוף מלים נרדפות הן. פלוני התחתן עם אישה כי חשבה למקסימה, והנה היא מכשפה". קסם השפה יכול להיחפז לכישוף. דרידה המנוח ביטא אותו בעבודותיו. הן קשות לקריאה ומצויינות בעמידותן בפני פיצוח. איך ניסח זאת הוגה ישראלי, דרידה השתחרר מ"פְּטִיש" (fetiche) הבהירות. כפטישיסט מועד, התמרמרת רבות בקוראי אותו, אך נראה לי שיכול אני לתאר את אחת מדעותיו העיקריות בתמונה המלווה אותי מאז הילדות. זאת תמונה של פיתוס, המדבר 'כביכול' דרך הבובה בה הוא מחזיק. והנה לפעמים מעשי כשפים, ה'כביכול' נעלם. הבובה מעוותת פניה ומפיה נשפכים דברים איומים ומאיימים. מי מדבר עתה בפיה של הבובה זאת? פסיכולוגים יגידו וודאי -הבלתי מודע! המקרא – יראה בכך לפעמים פעולתו של העל-מודע; בלעם ובעלת האוב בעין דור חוו חוויה כזאת. דרידה חשב שמהו מעין זה מתרחש בטקסטים. הבובה דרכה מדבר הפיתוס-המחבר, השפה, קמה על יוצרה וסותרת את כוונותיו, ממש באמצע דיבורו. זאת "הדקונסטרוקציה", שוב מונח אדריכלי.

ר' יעקב אנטולי, ההוגה והמתרגם בן המאה הי"ג, העלה גם הוא את רעיון אחריות השפה על משגי בני האדם (מְלַמֵּד התלמידים, נח). הסיבה נעוצה לדבריו בתופעת השמות המשותפים והמושאלים, דהיינו ברב-משמעות של השפה. זאת אכן קטסטרופה המאיימת על התקשורת האנושית. אולם, שוב באופן פרדוכסלי, סובר אנטולי, ברב-משמעות זאת יש ברכה. אם תרצו עושה אנטולי דקונסטרוקציה של הטקסט המקראי. לפיו בבל היא ברכה מלכתחילה. היא אפשרה את ריבוי השפות, שפירושו לפי אנטולי ריבוי המשמעויות של המילים והביטויים בתוך כל שפה. הפוליטיקאים מכנים זאת בביטוי ארוור: "עמימות קונסטרוקטיבית". לפי אנטולי אילו הפילוסופיה הייתה כתובה בשפה ברורה "נגלה לסכל, היה הדבר ההוא כנזם זהב באף חזיר, כי היה הסכל בז לדבר ההוא ומתחכם באשר לא לו, וגורם רעה לעצמו והיה החכם חומס החכמה ומשחית דבריו הנעימים. ועל זה הזהיר החכם ואמר (משלי כג, ח-ט): "פִתְּךָ אֶכְלֶתְּ, תִקְיָאָנָה -- וְשִׁחַתְּ דְבָרֶיךָ הַנְּעִימִים. בְּאֶזְנֵי כָסִיל אֵל תִּדְבֹר...". במילים אחרות, אסור לפרסם בעיתון דברי פילוסופיה, שמא הסכל יעיין בהם אחרי שקרא את עמודי הספורט והבידור. אני מתנחם בכך שבדורנו קיבלו דבריו של אנטולי משמעות חדשה. ברוך השם, כתובים רוב דברי הפוסט-מודרניסטים בלהג מקצועי בלתי מובן, מה שממתן במקצת את השפעת דבריהם. שוב, נוכחנו לדעת, שבעונש אי-ההבנה, יש משום ברכה!

קשה לי להזדהות עם גאוותו האריסטוקרטית של אנטולי, אך העיקרון שבדבריו ראוי לעיון. רב-המשמעות היא ברכה. כאן נעוץ עבורי גרעינה של הגישה הפנומנולוגית. כיצד יכול אני לתאר את הפנומנים הפרטיים שבתוכי, את רגשותיי הנפשיים והגופניים? כיצד יכולה מועקה או אהבה להיות מובנת לאדם שלא הרגיש בהן? אולי רק השפה המושאלת והדו-משמעית, כשפה הנבואית, המדרשית והשירית, נותנת לנו אפשרות לפרוץ אל פנימיותנו של האדם ואף אל מה שימְעָרֵי לעולם, ולהוציא אותנו ממסגר חיינו היומיומיים. ואולי, עצם גילוי הדקונסטרוקציה, מצביע על כך שאנו יכולים להיות מודעים למה שמעוללת לנו השפה, וממילא להשתחרר מכבליה. זוהי המגמה הרמב"מית, לשמור על הקסם אך להשתחרר מהכישוף, קללת בבל. גם הדקונסטרוקציה זקוקה לדקונסטרוקציה.